

MONC**RAPA**(03)

MONOGRAFIES DE LA CÀTEDRA ROSES D'ARQUEOLOGIA
I PATRIMONI ARQUEOLÒGIC

VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVE

VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA

MARC BOUZAS, LLUÍS PALAHÍ (EDS.)

**VIOLENCE AND CONFLICT IN LATE ANTIQUITY
AND THE MIDDLE AGES. AN ARCHAEOLOGICAL
PERSPECTIVE**

**VIOLÈNCIA I CONFLICTE EN ÈPOCA TARDOANTIGA
I MEDIEVAL. UNA PERSPECTIVA ARQUEOLÒGICA**

CIP 904:323.26 V10

Violence and conflict in late Antiquity and the middle ages : an archaeological perspective = Violència i conflicte en època tardoantiga i medieval : una perspectiva arqueològica / Marc Bouzas, Lluís Palahí (eds.). – Girona : Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic, 2025. – 1 recurs en línia (399 pàgines) : il·lustracions. – Conté: Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie / Valérie Serdon ... – Textos en català, anglès, francès, italià i Castellà. – Descripció del recurs: 15 setembre 2025. – (Moncrapa ; 3) ISBN 978-84-9984-716-0 (Documenta Universitaria). ISBN 978-84-8458-753-8 (Edicions UdG)

I. Bouzas Sabater, Marc, 1992- editor literari II. Palahí Grimal, Lluís, editor literari III. Contenidor de (Obra): Serdon, Valérie. Violence et conflit au Moyen Âge : miscellanées d'histoire et d'archéologie IV. Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic 1. Violència – Història – Fins al 1500 2. Arqueologia medieval 3. Arqueologia clàssica 4. Llibres electrònics

CIP 904:323.26 V10

Moncrapa - 03

© Universitat de Girona, Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

© Continguts i figures / Content and figures: els autors / the authors

© Il·lustració de la coberta / Cover illustration: Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

Equip editorial i instruccions per als autors i política editorial

/ Editorial team and instructions for authors and editorial policy:

www.documentauniversitaria.media/

Contacte / Contact:

Càtedra Roses d'Arqueologia i Patrimoni Arqueològic

cat.rosesarqueologia@udg.edu

Universitat de Girona

Plaça Ferrater Mora, 1

17071 Girona

Tel. 972 45 82 90

ISBN Documenta Universitaria:

978-84-9984-716-0

ISBN Oficina Edicions UdG:

978-84-8458-753-8

DOI: 10.33115/b/9788499847160

Universitat de Girona
Càtedra Roses d'Arqueologia
i Patrimoni Arqueològic

Ajuntament de Roses
www.roses.cat

Fundació Girona
Regió de Coneixement

Universitat de Girona
Diputació de Girona
Ajuntament de Girona
Consell Social de la UdG
Cambra de Comerç

L'estudi forma part del Projecte quadriennal de recerca finançat per la Generalitat de Catalunya «Urbanisme, poblament i conflicte en època medieval i moderna. La vila de Roses com a paradigma.»

Generalitat de Catalunya
Departament
de Cultura

Girona, 2025

Els textos i imatges publicats en aquesta obra estan subjectes —llevat que s'indiqui el contrari— a una llicència Creative Commons de tipus Reconeixement-NoComercial (BY-NC) v.4.0. Podeu copiar-los, distribuir-los i transmetre'ls públicament sempre que en citeu l'autor i la font i que no en feu un ús comercial. La llicència completa es pot consultar a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.ca>

ÍNDEX

Violence et conflit au Moyen Âge . Miscellanées d'histoire et d'archéologie	6
Valérie Serdon	
La fortificación de época visigoda en el extremo occidental de la tarraconense. Tedeja y Cabeza San Vicente (Burgos)	21
Jose Angel Lecanda, Asier Pascual	
La fortezza bizantina di Luni e i pericoli per la navigazione nel Tirreno	39
Ettore Alfredo Bianchi, Aurora Cagnana	
El Castellón: un territorio de frontera en el valle del Esla, entre los siglos v y vi	51
José Carlos Sastre Blanco, Iñaki Martín Viso, Patricia Fuentes Melgar, Raúl Catalán Ramos	
Escaping from Piracy in Early Byzantine Italy: the case of Sant'Antonino revisited	61
Ettore A. Bianchi	
La formació de la marca. L'ocupació del territori entre les Alberes i Girona pels francs . Dades documentals i arqueològiques	72
Josep Maria Nolla	
Fortificacions medievals entre la Segarra i el Solsonès, frontera al segle x?	81
Laura de Castellet, Adrià Cubo, Pilar Giráldez, Joan Menchón, Ainhoa Pancorbo, Mariona Valldepérez, Màrius Vendrell	
Les torres exemptes del Pallars Jussà. Proposta de seriació (segles VIII-XI)	103
Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich	
Canvis antics accelerats per la guerra. Dels vilars altmedievals a les cases fortes en el domini dels Centelles (Osona, segles IX-XII)	122
Jaume Oliver Bruy	
Indagini archeologiche nel castello di Gioia Sannitica (Caserta): primi dati	137
Silvana Rapuano	
La Iglesia encastillada de San Miguel de Turégano (Segovia). Fortaleza del poder feudal de los obispos de Segovia	151
Luis Miguel Yuste Burgos	

La lluita entre el poder reial i els Cabrera. El cas de la destrucció de la fortalesa de Roda (l'Esquerda) a Osona	167
Imma Ollich, Maria Ocaña, Albert Pratdesaba, Antònia Díaz-Carvajal, Montserrat de Rocafiguera, Esther Travé	
El Castellvell de la Marca al segle xv, una fortificació inèdita de la guerra civil catalana	186
Jordi Gibert Rebull, Ramon Martí Castelló, Cristian Folch Iglesias	
Violència senyorial i participació pagesa. La fortificació del castell de Vilobí d'Onyar (segles XIII-XIV)	208
Elvis Mallorquí	
Disputed Mountains. Defining landscapes of conflict in the Monti Aurunci (Italy - Southern Latium)	221
Edoardo Vanni, Francesca De Pieri, Simone Zocco, Alessandra Cammisola	
La Torre de Badalona, l'escenificació d'un domini senyorial (s. XIV - XVII)	245
Júlia Miquel, Oriol Achón, Carles Díaz, Clara Forn	
Los conflictos por el agua y sus testimonios arqueológicos en la Baja Edad Media. Las fuentes abovedadas concejiles	258
Beatriz González Montes, José Avelino Gutiérrez González	
¿La cuenca de Eyrieux (Francia), un territorio medieval libre de conflictos?	275
Emilie Comes-Trinidad	
Les muralles medievals de Roses. Una necessitat defensiva i una font de conflictes polítics. Dades des de l'arqueologia	285
Lluís Palahí Grimal, Marc Bouzas, Jordi Vivo	
Violenza contro la popolazione civile nella Sardegna rurale del XIV secolo. Testimonianze archeologiche dallo scavo del villaggio medievale abbandonato di Geridu	297
Marco Milanese	
Evidències arqueològiques d'una mort violenta al Jaciment de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat). La sepultura anòmala de la tomba 214 i el seu estudi	306
Esther Travé Allepuz, Pablo del Fresno Bernal, Montserrat Farreny Agràs	
Evidenze di episodi di violenza interpersonale dallo scavo dell'ospedale di passo di San Nicolao di Pietra Colice	321
Fabrizio Benente, Giada Molinari, Nico Radi	
Fractures causades per arma blanca en el jaciment de l'Esquerda. Anàlisi bioarqueològica i context històric	340
Antònia Díaz-Carvajal, Imma Ollich, Bibiana Agustí	
Fortificacions i defenses de la ciutat de Tarragona (II ac-XX dc). Comentaris sobre la seva protecció legal	352
Pilar Bravo Póvez, Joan Menchon Bes	
ABSTRACTS (català)	372
ABSTRACTS(español)	382
ABSTRACTS (english)	392

LES TORRES EXEMPTES DEL PALLARS JUSSÀ

PROPOSTA DE SERIACIÓ (SEGLES VIII-XI)

Ramon Martí, Adrià Cubo, Mª Mercè Viladrich^{1,2}

PROBLEMÀTICA HISTÒRICA

Com arreu dels Pirineus, a les comarques del Pallars l'orografia ha estat del tot determinant en la distribució del poblament i en l'explotació del territori, tot oferint-nos una àmplia gamma d'establiments que s'estenen sobre els vessants de les muntanyes, fins al fons de les valls. Com arreu, també aquí les fundacions romanes d'Isona i Orrit preferiren els plans, tot fixant el punt de partida històric d'un orde territorial que persistí durant segles, malgrat l'escassa entitat i la limitada vigència d'aquests centres rectors. De fet, els respectius districtes encara perdurarien l'any 522, quan la generosa donació de Gaudiòs al monestir aragonès d'Asán incorpora diverses propietats situades a les terres de Ponent i de la Catalunya central, entre d'altres radicades a les comarques orientals d'Osca i Saragossa (Tomás-Faci, Martín-Iglesias, 2017; Martín, Larrea, 2021).

Remarquem que la descripció de les possessions de Gaudiòs manifestaria certa lògica geogràfica al Pallars, on se segueixen la *colonica Automata sitam in territorio Ausonense*, la *domum Sabarinsse in Orritensi territorio constitutam* i la *casam idemque Sterri sitam in territorio Anavitano*. Malgrat els esforços dels editors, si la correspondència dels territoris d'Orrit i la Vall d'Àneu són diàfanes, bé podria ser, però, que la primera lectura *Ausonensis* fos fruit d'un error de còpia, en referència al districte d'Isona (*Aesonensis*). D'altra banda, es comprova que el territori d'Orrit s'estenia fins la riba dreta del riu Noguera Pallaresa, en referir un lloc o casa que cal identificar inequívocament amb els Sabarissos, avui una partida pròxima a la població de Talarn (Garcia-Quera, 2023). Així mateix, també podria ser que l'establiment de colons que hom denomina *Automata* resultés d'una mala lectura d'*Antonata*, en al·lusió al lloc d'Antona i el castell de Malagastre (Artesa de Segre,

1 Avui en el marc dels projectes de recerca: *Entre al-Àndalus y la feudalidad. Poderes territoriales y desarrollo de sistemas defensivos altomedievales en el nordeste peninsular* (PID2020-114484GB-I00), Ministerio de Ciencia e Innovación; *Dels visigots als feudals, de Monistrol de Gaià a Castellví de la Marca* (CLT_2022_EXP_ARQ001SOLC_00000113), Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

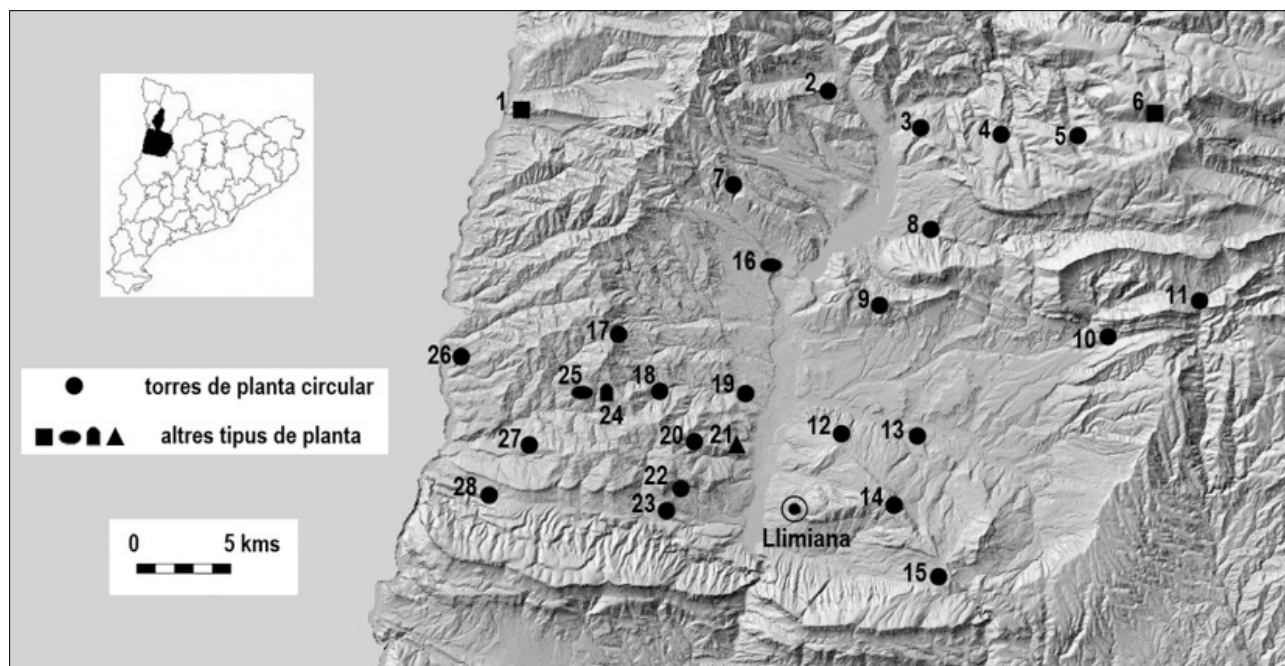
2 Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de Barcelona.

Noguera), on s'identifiquen materials d'època visigoda (Alòs *et al.*, 2007, p. 167), localització que estendria el territori d'Isona fins l'aiguabarreig de la Noguera Pallaresa amb el riu Segre.

En tot cas, els inicis de l'Edat Mitjana al Pallars Jussà també implicaren un canvi de tendència del poblament, amb nous establiments en alçada i en posicions encastellades, com els casos excavats dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes (Sant Esteve de la Sarga), al vessant nord del Montsec d'Ares. Així, la fase tardoantiga dels Altimiris s'inicia amb una construcció de planta rectangular i parets primes que presideix l'emplaçament, sobre l'accés al congost de Mont-rebei, on els analistes interpreten que aviat s'establí un monestir (Sancho, 2010 i 2019). Sobre precedents prehistòrics i antics, al turó de Sant Martí de les Tombetes la reocupació persisteix durant els primers segles medievals, amb espais d'habitació, necròpolis i un pany de muralla gruixuda obrada amb morter, que s'atribueix a temps romans (Alegría, Hidalgo, 2015; Ambrosio, Alegría, 2020). És en època carolíngia, però, quan la documentació detalla els nombrosos castells que ocupaven les valls pirinenques, malgrat que els estudis arqueològics encara són escassos (Sancho, 2018). Molt diverses, les restes de les fortificacions han estat catalogades als repertoris de referència, entre les quals ens interessen aquelles que incorporen torres exemptes, tant si són estructures aïllades com si les complementen recintes annexos o altres defenses.

De fet, en la comarca del Pallars Jussà les torres altmedievals conegudes sumen un nombre mínim de 29 exemplars, algunes excavades o consolidades recentment (fig. 1). Aquí predominen les construccions de planta circular, que aporten 22 casos i representen el 76 % del conjunt, altres 5 torres apliquen plantes diverses amb algun flanc arrodonit i només considerem dos exemples primitius de planta rectangular, en posició excèntrica. Advertim que les primeres formes són rares o tardanes entre les fortificacions altmedievals del Pallars Sobirà, on radica el nucli inicial del comtat. Distintament, les torres circulars i arrodonides disposen de nombrosos referents en la comarca de la Noguera o en àmbits més llunyans.

Figura 1. Distribució de les torres altmedievals del Pallars Jussà (Autors): 1) Orrit; 2) Toralla; 3) Claverol; 4) Hortonedà; 5) Perauba; 6) Oliet; 7) Santa Engràcia; 8) Aramunt; 9) Torreta de Suterranya; 10) Sant Miquel; 11) Bóixols; 12) Terrassa; 13) Montbrú; 14) Castelló Sobirà; 15) Montllor; 16) Talarn; 17) Montllobar; 18) Ginebrell; 19) Puigercós; 20) Mur; 21) Guàrdia de Noguera; 22) Estorm; 23) Moror; 24) Gasol; 25) Arbul; 26) Prullans; 27) Torre d'Amargós; 28) Alsamora; 29) Castellgermà (no representat).

Òbviament, la difusió d'aquests tipus d'edificis transcendeix l'àrea pallaresa i cal integrar l'anàlisi en un marc geogràfic i històric més ample, com el de les successives fronteres que separaren els dominis andalusins dels comtats catalans, entre la fi del segle VIII i mitjan segle XI en aquest sector. De fet, al conjunt de Catalunya les torres altmedievales de planta circular o arrodonida avui conegudes sumen uns 300 casos, dels quals ben bé una tercera part són a terres de Lleida. No tan nombroses, torres similars també es documenten en la vall de l'Ebre i en altres àmbits peninsulars, i això ens remet a la discussió historiogràfica sobre els orígens d'aquests construccions (fig. 2).

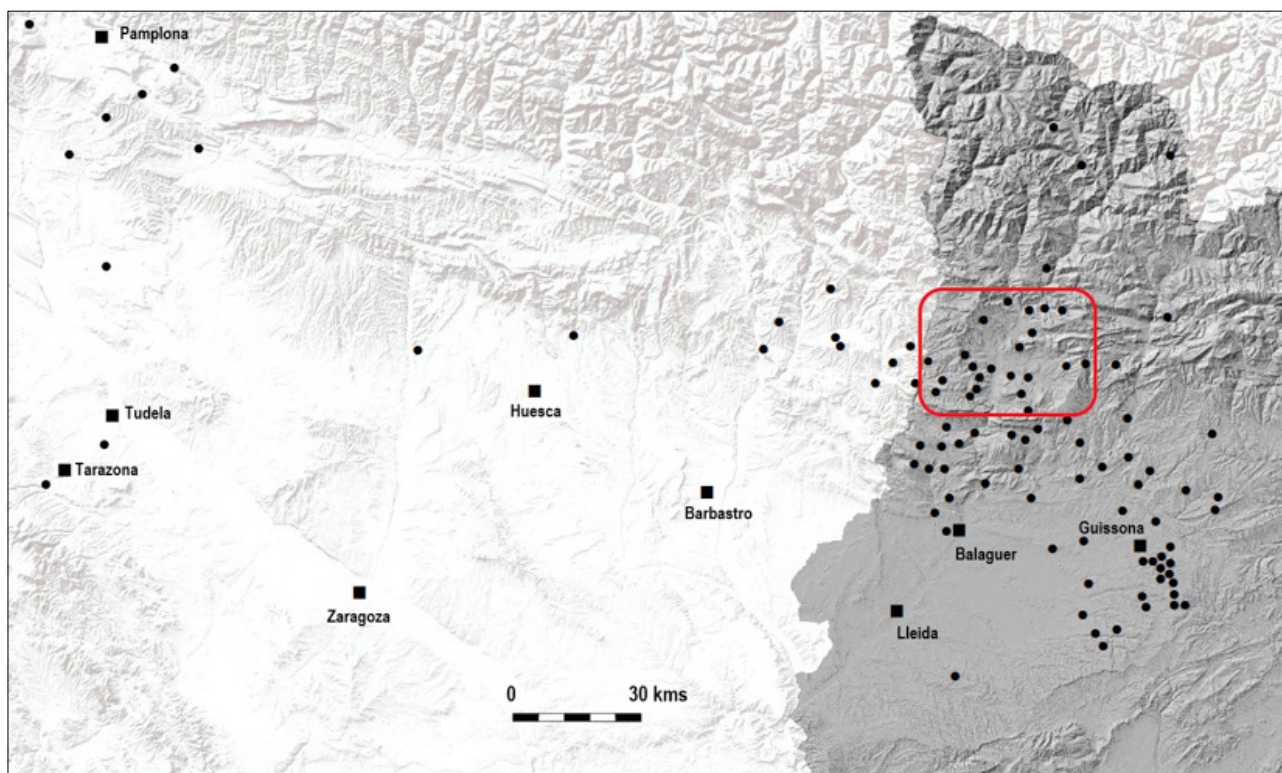

Figura 2. Distribució de les torres de planta circular altmedievales als districtes de Lleida i a la vall del riu Ebre (Autors).

Així, temps enrere Philippe Araguas proposà que les torres de planta circular correspondrien a un model originari de les fronteres dels comtats catalans, de les comarques occidentals de Barcelona fins a la Ribagorça, tot considerant que es desenvoluparen durant poc més d'un segle (1979). En això coincidiren les opinions de Manel Riu, que situava la construcció de les primeres torres de pedra i morter de planta quadrangular vers la fi del segle IX i proposava que les torres circulars no s'haurien innovat fins ben avançat el segle X (1987).

Distintament, en estudiar les comarques de l'Alta Noguera, el Pallars Jussà i la Baixa Ribagorça, Francesc Fité deduïa que algunes d'aquestes torres circulars podrien remuntar-se al període andalusí, ateses les obres, l'onomàstica i l'aparent estabilitat de les fronteres en aquest sector (1987). L'anàlisi arqueològica ho indicava en altres torres de la Noguera (Giralt, 1991), mentre que la progressió dels estudis i les datacions absolutes ho han certificat després, com la torre dels Erals de Balaguer (Alòs *et al.*, 2007), la torre de Timorell o dels Colleters (Calvera, 2008), el castell de Tartareu (Muntaner, 2011), la torre solsonenca de Vallferosa (Torà de Riubregós) (Menchon, 2018; Esteve, Menchon coords., 2020) i el castell d'Alòs de Balaguer (Morros, 2019). Altres torres lleidatanes de planta rectangular avui s'afegeixen a la discussió, com la d'Ardèvol (Pinós), que reporta datacions entre els segles VIII-X de l'obra original i del folre circular (Cubo *et al.*, en premsa).

Paral·lelament, en les comarques de Girona, Barcelona i Tarragona també hem remarcat l'origen andalusí d'algunes d'aquestes torres que es remuntarien als segles VIII-X, tot comptant mig centenar de casos atribuïbles al període andalusí (Martí, Folch, Gibert, 2007; Martí, Viladrich, 2020). Ara pretenem seqüenciar el desenvolupament de les torres altmedievals del Pallars Jussà, en un context fronterer i de progressiva fortificació del territori. Sortosament, les cròniques àrabs detallen les relacions que hi tingueren alguns governants de la vall de l'Ebre, malgrat que el *Balyāriš* que citen sovint al·ludeix a sectors circumdants (Bramon, 2000, p. 251, not.348). Amb diversos edificis que conserven bona part de l'obra, avui la realització de fotogrametries d'una selecció de casos facilita l'estudi d'unes construccions que manifesten notables diferències (fig. 3 i 4). Al seu torn, les sèries documentals llatines habitualment proporcionen valuoses datacions relatives.

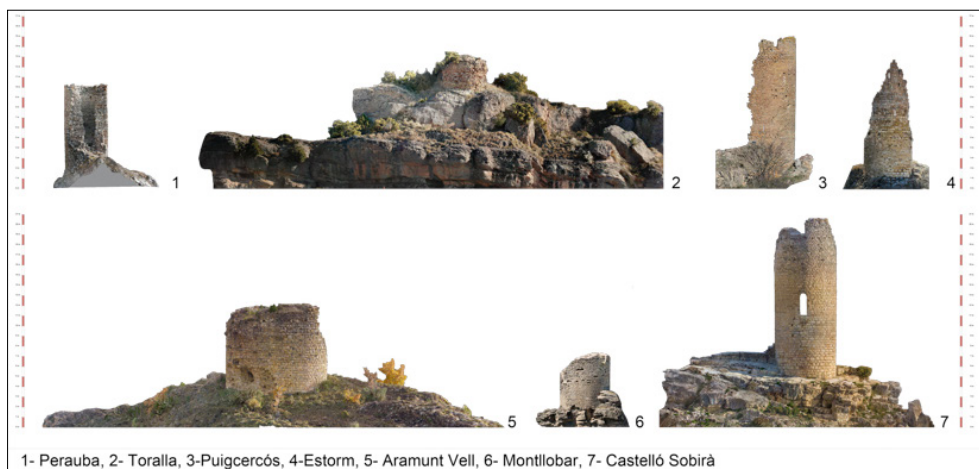

Figura 3. Alçats fotogramètrics d'algunes torres pallareses (Autors).

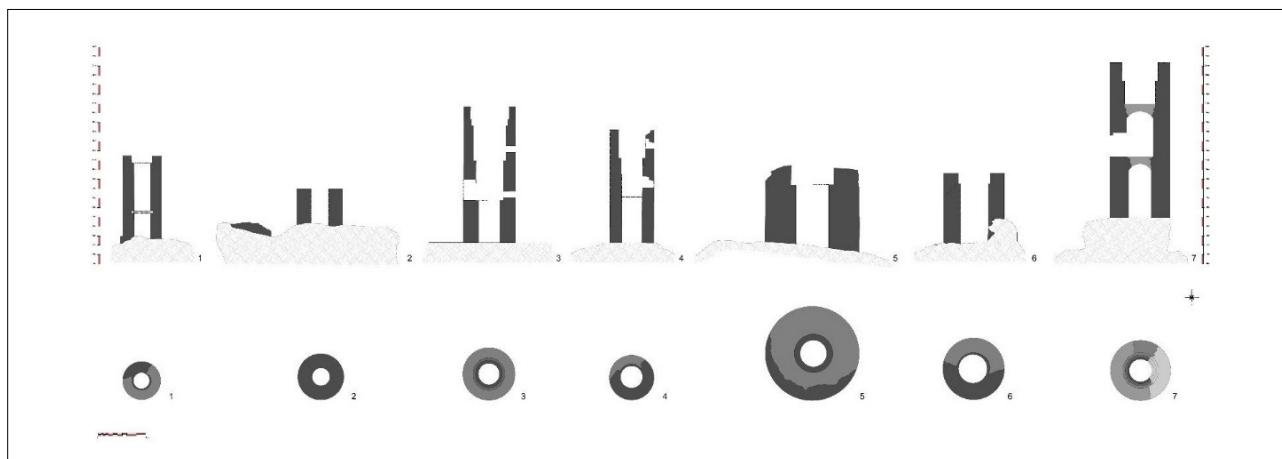

Figura 4. Seccions i plantes d'algunes torres pallareses (Autors).

LA CONVERSIÓ DEL PALLARS EN TERRA DE FRONTERA

Com arreu d'al-Andalus, també al Pallars i la Ribagorça la conquesta musulmana del segle VIII comportaria l'establiment de pactes de submissió, sense trasbalsos poblacionals, com defensava Ramon d'Abadal (1955, p. 75-76). Amb aquests pactes es formalitzaren els vincles de dependència entre les elits autòctones i els conqueridors, tot implicant la submissió fiscal i la seva fidelitat, sovint garantida pel lliurament d'ostatges o per l'establiment de relacions de parentiu duradores. Òbviament, és en la vall de l'Ebre on el govern andalusí s'hi feu fort, on Saragossa i Osca persistiren com a entitats urbanes i concentren els interessos dels cronistes.

D'altra banda, al Pallars Jussà la presència d'alguns palaus rurals (*palatia*) certifica l'efectivitat de la conquesta musulmana, en referència a certes terres i llocs que es confiscaren aleshores, com a propietats fiscals del nou estat andalusí en formació (Ballestín, Pastor eds., 2013). Fossilitzats en la toponímia, aquests palaus rurals es distribuïren estratègicament sobre la xarxa viària i els seus rèdits s'assignaren a certs membres l'exèrcit. Al Pallars Jussà comptem un cas segur, com és la població de Palau de Noguera (Trempe), documentada d'ençà de 898 i on existí una torre, avui desapareguda (Puig, 1984, p. 54). Més incerts són altres tres casos possibles, com el Pla de Palau, en l'entorn d'Isona, la partida de los Palaus, als peus de Moror, i el mas Palou, a Abella de la Conca, que no documentem. Palaus similars també són presents a la Ribagorça, amb notícies de dos casos durant el segle XI, si més no (Tomás, 2012, p. 108). Distintament, al Pallars Sobirà no registrem cap cas segur i descartem que pertanyin al mateix grup altres homònims referits a camps, bordes, prats i plans muntanyencs, com a possibles deturpacions de *Plau*, amb significat de *Pla*. Això garanteix una major presència de l'estat andalusí a la Ribagorça i al Pallars Jussà que no en les valls muntanyenques, als confins amb el regne d'Aquitània.

Al seu torn, les primeres notícies del Pallars en les fonts àrabs es remunten a la fi del segle VIII i s'emmarquen en la dissidència contra l'emir cordovès dels clans kalbites de la Marca Superior d'al-Andalus, conflictes que Carlemany aprofità per intervenir al sud dels Pirineus. Aquest és el cas de Sa'īd ibn Ḥusayn, fill del governador de Saragossa, que vers l'any 782 s'enfugí als Pallars a casa uns parents, quan son pare l'entregà com ostatge a l'emir (Bramon, 2000, p. 175-176). Mort son pare, Sa'īd encapçalà una nova rebel·lió des de la vall de *Šāḡan.t*, on s'havia refugiat, una empresa que li costaria la vida vers 788-789 (Id., p. 179-180). S'ha discutit molt sobre la correspondència d'aquesta vall, que els textos situen lacònicament en la regió de Tortosa i que nosaltres relacionem amb el lloc de Saganta, avui un petit veïnat d'Estopanyà, als confins entre la Ribagorça i la Llitera, on el puig de *Sega* es documenta d'ençà de l'any 1094 (Baraut, 1986-87, doc. 1119).

La reacció de l'emir no evità les pèrdues territorials que se seguiren i que coincideixen amb els primers testimonis del procés que menà l'església franca contra el bisbe Fèlix d'Urgell, durant l'última dècada del segle (Abadal, 1986, p. 123-181). No hi ha dubte que la intervenció carolíngia deixà el Pallars i el conjunt de les terres de ponent en una posició ben compromesa, que Lluís el Pietós aprofità per dirigir dues campanyes de l'exèrcit contra Osca durant els anys 797 i 800, tot devastant Lleida la segona (Id., p. 87-92), intervencions que precipitaren de nou els conflictes entre els caps andalusins, ara de perfil muladí.

En aquest context fou Buhlūl qui es revoltà vers 797-798, tot obtenint les ciutats d'Osca i Saragossa que governà breument. Els detalls més precisos provenen d'un relat llegendari (De La Granja, 1960, p. 508, not.150; Ballestín, 1999, p. 66-69), on Buhlūl és fill de Marzūq al-Uskarī, resident a *Qaṣr Mūniš*, del districte de *Barbiṭāniya*, potser en relació a Cerro Calvario, a Puebla de Castro (Asensio, Magallón, López, 2006, p. 400-402). Lliurat com ostatge als senyors d'Osca, els Banū Salama, Buhlūl s'enfugí per refugiar-se un temps a terres de Barcelona, fins que retornà a la vall de l'Ebre per combatre'ls i encapçalar la rebel·lió.

Buhlūl comptà amb el suport efímer de 'Abd Al-lāh al-Balansī, oncle de l'emir al-Ḥakam, que aleshores retornava d'entrevistar-se amb Carlemany. També Buhlūl envià una ambaixada a la cort de Tolosa vers 798, on el representaria el seu col·laborador i successor Ḥalaf ibn Rāshid, tot demanant la pau i oferint presents, com a governador

dels llocs montuosos pròxims a Aquitània. Malgrat tot, l'any 799 arribava a Aquisgrà una legació d'un tal *Azan* que com a governador d'Osca lliurava les claus de la ciutat, potser 'Abd Al-lāh ibn Ḥasan, dels Banū Salama. Segui com vulgui, l'expedició franca de l'any 800 devastà les terres de Buhlūl, que al capdavant fugí davant la pressió de l'exèrcit de l'emir i es refugià als confins de les seves fortaleses, fins una cova situada al Pallars que rebia el seu nom (*ġār Buhlūl*), on el mateix Ḥalaf l'acorrallà i el matà vers l'any 802 (Bramon, 2000, p. 186-191 i 193-195).

Evidentment, tant l'inici de la rebel·lió com la ruïna de Buhlūl s'emmarquen en l'acció diplomàtica i en l'extensió simultània del regne franc a Catalunya, que culminà en la presa de Barcelona l'any 801. El desenvolupament de la trama beneficià al seu lloctinent Ḥalaf, originari del lloc ribagorçà d'Entença (*Antasar*, Benavarre), qui retingué la confiança dels emirs i des de Barbastre governà les Marques durant seixanta anys. El llarg govern de Ḥalaf i l'absència de notícies de conflictes en la zona també suggereixen que aconseguí acords duradors amb els francs, fruit d'uns pactes que es desconeixen i que estabilitzaren les respectives fronteres durant bona part del segle IX.

De fet, al Pallars les sèries documentals carolíngies s'inicien un cop mort Buhlūl, amb la fundació del monestir de Gerri l'any 807, a la Noguera Pallaresa, i amb el precepte que el comte Bigó atorgà al monestir d'Alaó entre 806-814, a la Noguera Ribagorçana (Abadal, 1955, doc. 1-2). Sota l'autoritat inicial dels comtes de Tolosa, Abadal dubtà si atribuir la conquesta del sector a Bigó o al duc Guillem, el seu predecessor, malgrat que molt probablement els territoris pallaresos ja s'haurien escindit vers la fi del segle VIII. No sembla, però, que els límits comtals acordats amb Ḥalaf superessin ni l'estret de Susterris ni el castell d'Orrit.

Els pactes perdurarien en vida d' 'Abd Al-lāh ibn Ḥalaf, fins que vers 874-875 l'eliminà el seu gendre 'Ismā'il ibn Mūsà, dels Banū Qasī, qui s'emparà dels seus dominis i reconstruí la ciutat de Lleida vers 883-884 (Bramon, 2000, p. 219 i 226). La irrupció dels Banū Qasī al curs mitjà de la vall de l'Ebre coincidí amb l'establiment de la dinastia comtal pallaresa, dues famílies que es vincularen per sòlides aliances polítiques i també familiars (Abadal, 1955, p. 116-127). De fet, Ibn Hayyān anota que Muḥammad ibn Lubb i el comte Ramon eren aliats i parents, quan el primer va vendre la ciutat de Saragossa a l'emir, vers l'any 875 (Bramon, 2000, p. 226-227; sobre la data dels fets Lorenzo, 2010, p. 255-256).

Les bones relacions es torceren aviat, quan les primeres notícies del castell d'Eroles en 893 i de Palau de Noguera en 898 certifiquen l'extensió efectiva dels dominis comtals al sud de Susterris (Abadal, 1955, doc. 88 i 90-91), alhora que Lubb ibn Muḥammad iniciava les obres de fortificació de Balaguer vers 897. Lubb mateix l'any 904 dirigí una campanya contra Pallars i s'emparà de les fortaleses de *L.ḥrw..ab*, *Aylās*, *Qaṣṭil Šant* i *Mūla*, on hauria mort centenars d'enemics i capturà un miler de presoners (Bramon, 2000, p. 240 i 246-247). De les fortificacions referides només sembla garantida la identificació del lloc de Castissent (Trempt), molt probablement en referència al despoblat de Montservós, localització que situa l'escomesa a la Noguera Ribagorçana. Malgrat que no es pugui precisar l'abast dels combats, la intervenció sembla tenir l'objectiu d'aturar els avenços comtals en aquest sector, on s'establiren uns límits fronterers perdurables.

En morir Lubb, el seu sogre Muḥammad ibn 'Abd al-Malik, dels Banū al-Ṭawīl, ocupà les seves fortaleses i aviat conduí expedicions contra els confins pallaresos. Així, l'any 909 atacà Pallars i no acceptà la submissió que li oferien els habitants

de Roda d'Isàvena, que destruï, a més de prendre la fortalesa de *Munt Biṭrawš*, en una expedició dirigida de nou contra la Ribagorça (Bramon, 2000, p. 249). Encara l'any 910 menà un atac contra Pallars (ara *Bār Balyāriš*) que prengué la fortalesa d'Urgell (*ʿAwlāya / ʿUry.wāla*), així com les de *Ġaltayr* i *al-Ġirān* o *al-Ġayrān* (Id., p. 249-252). Si temps enrere plantejarem que aquesta fortificació d'Urgell podria correspondre a Guissona (Martí, Viladrich, 2000), la correlació dels llocs és controvertida i només el cas de Gualter gaudeix d'un cert consens, prou per situar-nos al curs mitjà del Segre i previsiblement no més enllà d'Oliana. Si més no, l'any 926 se certifica que els castells de Montmagastre i Rialb eren fortificacions capdavanteres del comtat d'Urgell (Ordeig, 2020, doc. 236).

Els Banū Qasī persistien l'any 914, quan la gent de Montsó cridà Muḥammad ibn Lubb per tal d'expulsar els Banū al-Ṭawīl, tot retenint la plaça fins que fou presa i destruïda vers 919 per Sanç Garcés de Navarra, amb l'ajut del comte Bernat de Ribagorça (Bramon, 2000, p. 265-266). Malgrat tot, Muḥammad ibn Lubb encara consolidà nombroses fortificacions, com Barbastre, Montsó i Balaguer, a més d'Àger (més probablement que Algerri), Montmagastre de Llitera i Calasanç, tot recuperant la confiança de la gent de Lleida, que li confià la defensa de la ciutat durant el període 922-927 (Id., p. 267-269).

Mentrestant, però, es produïa la ruïna definitiva dels Banū Qasī a la vall de l'Ebre per causa de la intervenció de l'exèrcit cordovès i dels Tuġībides, en qui recaigueren Lleida i Balaguer quan la seva gent expulsà Muḥammad. Aquest encara hauria planejat una sortida contra Tortosa des de Llorenç de Montgai, que no prosperà, abans de refugiar-se a terres d'Osca vers 928. L'any següent Muḥammad ibn Lubb acceptà l'hospitalitat que li oferí el comte Bernat, parent seu, qui després el robà i assassinà. En desaparèixer l'any 935 'Amrūs al-Ṭawīl, senyor de Barbastre, les fortaleeses que miraven al Pallars acceptaren l'autoritat del califa (Bramon, 2000, p. 270-274 i 278). Mentrestant, les cases comtals de Pallars i d'Urgell aprofitaren la ruïna definitiva dels clans muladís de la vall de l'Ebre per tal d'eixamplar els dominis, sobre la Conca de Tremp i la Conca Dellà respectivament, tot projectant les fronteres fins la serra de Montsec.

Durant el segle x només restaria afegir una última notícia sobre el Pallars, on Almansor hauria conduït la seva cinquantesena campanya, d'abast imprecís (Bramon, 2000, p. 342). Poc després, l'algàzua d'Abd al-Malik en 1003 prenia els castells de Montmagastre i Meià, a més de recórrer la vall del riu Llobregós, fins on havien avançat les fronteres comtals del Solsonès i l'Anoia, i on l'expedició cordovesa fou derrotada en la batalla de Torà (Id., p. 345-350; Suñé, 2024).

Concloem que, malgrat les incerteses, les primeres notícies del Pallars andalusí palesen la influència que hi tingueren determinades nissagues arrelades en l'entorn, especialment a la Ribagorça i la Llitera o al districte de Barbastre, si més no fins la restauració de la ciutat de Lleida. D'altra banda, les campanyes militars conegudes no sembla que traspassin les primeres línies enemigues, ben atapeïdes de fortificacions, fruit dels períodes d'enfrontaments entre territoris veïns i també de les prolongades treves que s'acordaren.

ENTRE COLLEGATS I SUSTERRIS

De les torres que ens interessen, 23 casos se situen en les valls del riu Noguera Pallaresa, el 82 % del conjunt, amb 8 referents al nord de l'estret de Susterris i només 6 edificis sobre els vessants de la riba esquerra del riu Noguera Ribagorçana. Aquesta desproporció evidencia la distinta superfície i capacitat demogràfica dels sectors, alhora que desvetlla els diversos escenaris dels conflictes.

De fet, al nord del congost de Collegats, en la comarca del Pallars Sobirà l'única torre circular idònia que reconeixem és la de Peramea o del Colomer (Baix Pallars), que conserva la base, d'uns 6,5 m de diàmetre, amb parament de blocs gruixuts i irregulars (Catalunya Romànica, 1993, p. 215-216). Excavada recentment, hauria estat refeta en temps moderns i podria relacionar-se amb la primera notícia del castell, l'any 908 (Abadal, 1955, doc. 108). Riu amunt, només suggereix certa presència andalusina el nom d'un *chastello Moro* documentat d'ençà del segle XI, en relació, pensem, al cim del Roc de la Torre (Soriguera), sobre la confluència amb el riu del Cantó, on es conserven alguns panys de murs rectilinis (Puig, 1991, doc. 74).³

És en l'entorn de la Conca de Dalt, però, on es concentren mitja dotzena de torres de planta circular que flanquegen les valls, fins l'estret de Susterris, a més de tres casos perifèrics de formes distintes. La majoria són de proporcions menudes, amb diàmetres inferiors a 5 m, i habitualment s'associen a petits establiments contigus, on els textos sovint refereixen els col·lectius que hi viuen (*homines*).

Així, sobre la confluència del Flamisell amb la Noguera Pallaresa, el castell de Toralla (Conca de Dalt) es documenta l'any 840 i en altres textos precoços (Abadal, 1955, doc. 17, 134 i 297), tot representant el primer cas possible al sud de Collegats. Aquí subsisteix la base d'una petita torre de planta circular d'aspecte molt primitiu, bastida amb aparell menut i irregular, amb un mur d'obra que tancaria l'accés a la plataforma (Catalunya Romànica, 1993, p. 436). D'accés molt difícil, les imatges zenitals confirmen que és una torre exempta (fig. 5).

Figura 5. Torres de Toralla, Perauba, anvers i revers, i Aramunt (Autors).

També és molt primitiva la torre de Perauba (Conca de Dalt), de petit diàmetre, bastida amb doble parament de carreus irregulars, que conserva ben bé tota l'alçada (9,2 m) i resulta insòlita, perquè no presenta cap altra divisió interna que una línia molt baixa d'encaixos al mur, fins al relleix del terrat (Catalunya Romànica, 1993, p. 426). El flanc nord és derruït i aquí se situaria la porta d'accés, potser no gaire

³ Agraïm a Núria Garcia-Quera algunes imatges del lloc.

elevada. D'altra banda, la torre ocupa un lloc recòndit de la serra de Boumort, en la capçalera d'una vall amb escassa visió perifèrica, sinó és vers l'enclavament de Solduga, en l'entorn del congost de Collegats i l'Espluga de Cuberes. El lloc es documenta d'ençà l'any 1071 (Baraut, 1983, doc. 838), sovint en companyia del castell o Torreta d'Orient, situada en la capçalera d'una llau contigua i sobre l'accés a la vall urgellesa de Cabó, on s'identifiquen les restes d'una possible torre de planta trapezoïdal i un despoblat (Batlle, 2016).

Sobre la riba esquerra de la Noguera Pallaresa, la població de Claverol (Conca de Dalt) també conserva una torre de petit diàmetre, gairebé integra fins uns 7 m d'alçada, amb dues plantes separades per un relleix i restes de la porta al primer pis, tot reproduint la fórmula més simple d'aquests edificis (Catalunya Romànica, 1993, p. 422-423). Les notícies certes del castell de Claverol s'inicien l'any 1064, entre els dominis comtals (Miquel, 1945-47, doc. 48).

A mig camí entre Claverol i Perauba, la torre d'Hortonedà o de la Roca Santa (Conca de Dalt) ocupa el turó de la població i només conserva un fragment del basament anular de petit diàmetre (Catalunya Romànica, 1993, p. 424-425). A Hortonedà l'any 958 es documenten propietats dels hereus d'un tal Unifred (Abadal, 1955, doc. 175), probablement germà del comte Ramon de Pallars i ja difunt en 913 (Ordeig, 2020, doc. 179-180). Malgrat tot, els primers textos mai refereixen el castell, sinó la parròquia d'Hortonedà.

Al seu torn, el castell d'Aramunt Vell (Conca de Dalt) se situa en un turó immediat al de la població abandonada, on la torre conserva el cos inferior de 10 m de diàmetre i 3 m de gruix, fins 9 m d'alçada, mesures pròpies d'un edifici molt alt. L'aparell exterior és de carreus irregulars, ben ordenats en filades i sovint de través, amb morter molt dur i reble amb còdols (Catalunya Romànica, 1993, p. 432-433). Com Hortonedà, el lloc d'Aramunt es documenta d'ençà de 958 i en 989 se cita el castell (Abadal, 1955, doc. 175; Ordeig, 2020, doc. 776), que molt probablement edificaren els comtes hereditaris vers l'inici de la dinastia.

Enfront d'Aramunt i sobre el marge dret del riu Noguera se suma la torre de Santa Engràcia (Trempt), que conserva la base anular d'uns 8 m de diàmetre i paret gruixuda, bastida amb aparell petit sobre el penyal on s'arrecera la població, un cim prominent de 1040 m d'alçada que la converteix en la principal talaia del sector (Catalunya Romànica, 1993, p. 504). Situada a prop del castell de Gurb, des d'inicis del segle x els homes del lloc intervenen en diversos actes jurídics i la torre només rep puntualment la consideració de castell, vers mitjan segle xi (Abadal, 1955, doc. 246 i 262; Miquel, 1945-47, doc. 37).

Fora d'aquest nucli principal, sobre l'accés al riu de les Esglésies cal sumar la torre altmedieval de Castellgermà (Sarrocà de Bellera), documentat l'any 1082 (Puig, 1991, doc. 25). Amb un recinte annex, les restes de la torre perfilen una forma estranya, amb un extrem arrodonit i els laterals rectes (Catalunya Romànica, 1993, p. 461-462), de parets primes que recorden la torre de Gasol, que després veurem.

Finalment només restaria relacionar el castell d'Orrit (Trempt), sobre la Noguera Ribagorçana, documentat d'ençà de l'any 826 com a posició avançada del comtat carolingi, amb una demarcació que aleshores s'havia reduït considerablement, en el marc d'un Pallars Jussà dividit (Abadal, 1955, doc. 2 i 7). Aquí resta la base d'una torre de planta trapezoïdal, d'aparell petit en filades, amb algunes peces de través (Catalunya Romànica, 1993, p. 512). A l'espera del resultat definitiu, el grup de

recerca Muntanya Viva ha excavat l'interior de la torre recentment, que presenta el basament massís i reflecteix una ocupació prolongada.

DE SUSTERRIS AL MONTSEC

L'extensió dels dominis comtals a la Conca de Tremp, la Conca Dellà o al sud d'Orrit només s'acredita d'ençà de la fi del segle IX, tot coincidint amb la instauració de la dinastia pallaresa i l'extinció dels Banū Ḥalaf. Aquí sumem un conjunt de 20 torres, la majoria concentrades en la meitat meridional, 16 d'elles de planta circular i les demés arrodonides, de les quals 7 casos en la riba esquerra de la Noguera Pallaresa, 8 en la riba dreta i altres 5 a la Noguera Ribagorçana.

Sovint associades a petits establiments, en la riba esquerra de la Noguera Pallaresa gairebé totes les torres són derruïdes i la majoria es distribueixen sobre el perímetre de la conca, tot custodiant els passos principals. Aquí destaca l'anomenada Torreta de Suterranya (Tremp), per la posició prominent que ocupa en la divisòria entre conques, al coll d'Orcau. Molt arrasada, tindria un diàmetre de poc més de 6 m i s'hi relacionaria amb el despoblat veí de Puig Falconer, que dista uns centenars de metres i es documenta l'any 1071 entre els nombrosos honors de Ramon Miró d'Orcau, descendent del llinatge comtal (Invarque; Baraut, 1983, doc. 838).

En l'extrem oriental de la conca, al conjunt medieval de Sant Miquel (Abella de la Conca) també s'observa la base d'una petita torre de planta circular al cim del puig, amb un fossat exterior (Invarque). S'ignoren notícies certes d'un lloc que podria correspondre al diminutiu *Abizella*, referit l'any 1121 entre les fortificacions del castell d'Abella (Bach, 2002, doc. 170).

En la capçalera del riu Rialb, al lloc de Bóixols (Abella de la Conca) només resta un fragment de mur circular que podria correspondre a una petita torre (Invarque). Bóixols se situa sobre la principal via d'accés a les valls urgellenques, on el terme es documenta d'ençà de 961 i el castell vers 1024-1035 (Ordeig, 2020, doc. 512 i 857; Baraut, 1981, doc. 486).

En el flanc meridional de la conca, la torre de l'Hostal Roig o de Montllor (Gavet de la Conca) se situa en la divisòria entre les valls de Barcedana i el riu Boix, sobre el pas oriental del Montsec de Rúbies. Les escasses restes conservades corresponen a una construcció de petit diàmetre i un recinte (Catalunya Romànica, 1993, p. 343), bastida sobre un basament de grans blocs i amb parament de carreus irregulars de mida mitjana, sovint de través, com mostren les imatges antigues. El terme de Montllor es documenta durant la segona meitat del segle XI (Miquel, 1945-47, doc. 55; Feliu, Salrach, 1999, doc. 925).

Diferentment que les anteriors, la torre de Montbrú ocupa el cim d'un serrat que flanqueja els plans (Isona i Conca Dellà), sobre l'emplaçament de Pla de Palau i davant Conques, on resta part de la base, de petit diàmetre i aparell gruixut irregular (Invarque). El lloc de Montbrú es documenta ben avançat el segle XI, sota domini dels comtes de Pallars (Feliu, Salrach, 1999, doc. 925).

En posició similar i a prop de l'anterior, també al despoblat de Terrassa (Gavet de la Conca) perduren les restes d'una petita torre integrada als casalicis, construïda amb carreus gruixuts irregulars i només uns 3,5 m de diàmetre (Invarque). Si més

no, sabem que l'any 1012 els comtes donaren l'alou de Terrassa al monestir de Gerri (Puig, 1991, doc. 2).

Finalment, en la riba esquerra de la Noguera Pallaresa resta relacionar la torre del castell del Castelló Sobirà o de Sant Gervàs, sobre la Vall de Barcedana i enfront del Montsec, de poc menys de 7 m de diàmetre i uns 16 m d'alçada, associada a un castell que s'ha excavat i consolidat (Catalunya Romànica, 1993, p. 335). És un edifici cobert amb cúpules sobre la planta baixa i el primer pis, on s'obre la porta, amb volta i arc de mig punt, i que coronaria un tercer pis que conserva part d'una finestra adovellada. El castell de Castelló es documenta d'ençà de l'any 1037 (Chesé, 2011, doc. 7), quan la torre ja existiria, edificada per iniciativa dels comtes de Pallars en dates molt posteriors a les demés torres del sector.

És, però, en la riba dreta de la Noguera Pallaresa on varies torres conserven bona part de l'alçada i mostren la diversitat de les obres. Així, ben a prop de Palau de Noguera, la torre de Puigcercós (Trempe) representa una construcció ben primitiva, malgrat que esberlada per l'ensulada del penya-segat (fig. 6). De petit diàmetre, tres plantes i terrat, és una obra de carreuat petit en filades (Catalunya Romànica, 1993, p. 491-493), amb alguna secció d'*opus spicatum* en la base. Coberta amb volta, la porta se situava al primer pis, enfront d'una espitllera prismàtica amb coberta plana, similar a una altra del segon pis, on s'observa una línia horitzontal d'encaixos que insinuen el sostre. El cas és que un relleix superior forma part del terrat original, amb una mena de finestra, on després se sobrealçaren les parets. L'existència del castell de Puigcercós se certifica l'any 1012 (Puig, 1991, doc. 2), i un cas homònim es documenta a la Ribagorça vers 941 (Abadal, 1995, doc. 149). Malgrat tot, la torre pallaresa bé podria ser anterior al domini comtal, atès l'arcaisme d'una construcció que recorda altres casos primitius de la Catalunya central, com les torres bagenques de Fals i Coaner.

Figura 6. Torres de Puigcercós, Estorm, Gasol, Montllobar i Castelló Sobirà (Autors).

En posició central sobre la riba dreta del riu, la torre del castell de Guàrdia de Noguera (Castell de Mur) es conserva íntegra, així com bona part d'un recinte annex. És una obra insòlita de planta triangular, porta a la planta baixa i una altra porteta o finestra al primer pis, totes dues cobertes amb llindes planes, i amb restes de merlets al terrat (Catalunya Romànica, 1993, p. 345-346), que recorda la construcció primitiva del castell de Santa Perpètua de Gaià. El lloc es documenta d'ençà de 1012 i vers mitjan segle XI rebia el nom d'un tenidor precedent (Puig, 1991, doc. 2; *Guardia que nominant de Ermedolfô*, Baraut, 1982 i 1983, doc. 594 i 665).

Tot replicant la posició central de la Guàrdia a major alçada, la torre mestra del castell de Mur (Castell de Mur) és una construcció ben robusta, d'uns 17 m d'altura, 8 m de diàmetre, la base compacta i cinc nivells interiors, separats per relleixos. Les úniques obertures són la porta al pis central, de brancals avançats i arc de mig punt, i una finestra amb volta mig obturada en l'última planta, previsiblement coberta. En l'obra hom distingeix dues fàbriques, amb aparell gros i irregular al cos inferior i carreus petits ben ordenats a partir del pis central, distribució que també s'observa en la muralla del recinte (Catalunya Romànica, 1993, p. 349-352). El castell es documenta d'ençà de l'any 969 (Abadal, 1955, doc. 207) i les excavacions confirmen que la torre fou la primera construcció, atribuïble a un moment avançat del segle x (Sancho, 2009, p. 80-81; Alegría, 2015). Observem que la torre de Mur presenta notables similituds amb la d'Aramunt, que l'hauria precedida, i amb la del Castelló Sobirà, més tardana, totes tres construïdes per iniciativa comtal.

També conserva bona part de l'alçada la torre d'Estorm (Sant Esteve de la Sarga), de petit diàmetre i tres plantes, amb dues espitlleres contigües al primer pis i altres dues al segon, que recorden les de la torre d'Alós de Balaguer (Catalunya Romànica, 1993, p. 456). Subordinat al castell de Mur, Estorm es documenta vers 1044-1047 en una donació de Bertran de Montanyana al monestir de Lavaix (Puig, 1984, doc. 25). Ateses les característiques i la posició, la torre d'Estorm bé podria ser una construcció atribuïble al segle ix, encara sota l'òrbita andalusina.

A prop de l'anterior i integrada en les cases de la població, també caldria referir la torre circular de Moror (Sant Esteve de la Sarga), un topònim derivat del terme *maurus*. De petit diàmetre, uns 8 m d'alçada i sense obertures visibles, l'edifici presenta a l'exterior un aparell de carreus de mida mitjana, força treballats i amb alguna filada sencera de través (Catalunya Romànica, 1993, p. 453). Subordinat al castell de Mur, el lloc de Moror es documenta d'ençà de 1083 i l'any 1092 s'esmenta el castell (Puig, 1991, doc. 32; Baraut, 1984-85, doc. 1086).

Altres torres es distribueixen per les valls i muntanyes adjacents, entre els cursos de les dues Nogueres, fins la serra de Montsec. Aquí destaca el paper estratègic que pertoca a la torre de Montllobar (Tremp), com a enllaç visual i de control viari entre les dues valls, de 6,4 m de diàmetre i d'altura fins al relleix del primer pis (Catalunya Romànica, 1993, p. 500). Malgrat que el castell de Montllobar no es documenta fins mitjan segle xii, bé podria ser la *guardia Mallarichi* que cita la dotació de Sant Pere d'Eroles l'any 999, situada vora una estrada (Ordeig, 1993-2001, doc. 114; Miquel, 1945-47, doc. 83).

Situada entre Montllobar i Mur, la torre de Ginebrell (Castell de Mur) és de petit diàmetre i s'associaria a un capmàs que es documenta l'any 1111 (Coy, 1906, p. 150). Les restes han estat consolidades i podria atribuir-se a època comtal, atesa l'espitllera coberta amb volta que conserva al primer pis (Invarque).

Al vessant de la Noguera Ribagorçana, cal referir altres dues torres que flanquegen el barranc d'Eloi, les de Gasol (Castell de Mur) i Miravet d'Arbul (Tremp), situades una enfront de l'altra. No documentada amb certesa, la torre de Gasol s'integra en el conjunt medieval del mas d'Eloi (Invarque) i presenta una planta en U de dimensions reduïdes, amb dos extrems angulars i l'altre semicircular, una construcció equiparable a les torres aragoneses de Monesma (Ribagorça) i Samitier (Sobrarb). De murs prims, els paraments conserven una alçada màxima d'uns 4 m, amb aparell gruixut i irregular en la base que progressivament es redueix, sense altres restes aparents de morter que un prim enlluït a l'interior.

Diferentment, vora l'església de Miravet, la torre d'Arbul presenta una insòlita planta ovalada sense paral·lels certs, si no és inspirada en la torre de Talarn, que clourà el cicle. Documentat el castell poc abans de 1077, l'edifici conserva part dels murs del primer pis, amb el seu relleix i espitllera coberta amb volta (Catalunya Romànica, 1993, p. 501-502).

Sobre un turó que domina el pas de Pont de Montanyana, també el despoblat de Prullans (Trempt) conserva la base d'una torre circular de petit diàmetre, de parets primes i obrada amb fang o morter molt pobre (Invarque). El lloc es documenta vers inicis del segle XII, quan se subordina a la parròquia de Castissent (Puig, 1984, doc. 49).

Riu avall se suma la Torre d'Amargós (Sant Esteve de la Sarga), documentada l'any 1126, que conserva la base de petit diàmetre, amb parament de carreus irregulars disposat en filades, sovint de través (Catalunya Romànica, 1993, p. 452 Biblioteca de Catalunya, Pergamins, 3862).

Finalment, al peu del Montsec, la torre del castell d'Alsamora (Sant Esteve de la Sarga) s'assembla molt a la del Castelló Sobirà i es conserva gairebé íntegra (Catalunya Romànica, 1993, p. 450-451). Té poc més de 6 m de diàmetre, 15 m d'alçada i quatre plantes, amb cúpula sobre la inferior. Edificada amb paraments de pedra menuda, presenta una porta d'arc de mig punt al primer pis, espitllera al segon pis i un tercer pis cobert, amb dues finestres adovellades de doble esqueixada. El terme d'Alsamora es documenta l'any 1044, quan la torre ja devia existir (Feliu, Salrach, 1999, doc. 310).

Més enllà ja no s'edificaren torres exemptes d'aquest tipus al Pallars Jussà, sinó que s'experimentà amb noves formes d'edificis que prioritzaren les funcions residencials sobre les defensives. La torre de planta oblonga del castell de Talarn en seria un bon exemple, una gran construcció amb unes mesures exteriors estimades de 12,5x8 m (Alegría, 2015), força més grossa que els seus precedents andalusins de les comarques litorals de Girona, Barcelona i Tarragona. El terme de Talarn es documenta d'ençà de 1055 i el castell abans de 1082 (Feliu, Salrach, 1999, doc. 459, 477, 920 i 922), com a preludi de la vila closa que s'hi desenvolupà, similar a la que s'iniciava simultàniament en la veïna població de Trempt.

SÍNTESI D'UNA SEQÜÈNCIA

Potser la principal conclusió a retenir és que la frontera meridional del comtat de Pallars no fou estàtica, sinó que progressà molt lentament, al ritme que s'extingien els acords de pau i que les poblacions canviaven d'obediència, en el context de nous conflictes. Res d'estrany, perquè bona part del Pallars Jussà s'integra en l'extens sector prepirinenc que, de la Ribagorça fins Osona, durant gairebé tot el segle IX es resistí al domini comtal, un temps en que cada territori desenvolupà el seu propi sistema defensiu. Òbviament, arreu d'aquesta franja les poblacions autòctones serien majoritàries aleshores, mossàrabs si es vol, i la presència del govern andalusí només podria ser testimonial, sinó limitada a simples aliances als districtes més llunyans.

Descrites succintament, les torres del Pallars Jussà il·lustren la formació d'un d'aquests sistemes defensius, així com la progressió de les tècniques a una i altra banda de les fronteres durant un període molt prolongat (fig. 7). Malgrat tot, només la meitat de

les construccions preserven una alçada de més d'una planta (taula 1), a banda que en la relació no hi són totes les torres que existirien i s'ignora quines defenses tindrien aleshores altres castells importants, com els de Salàs, Orcau, Abella i Toló.

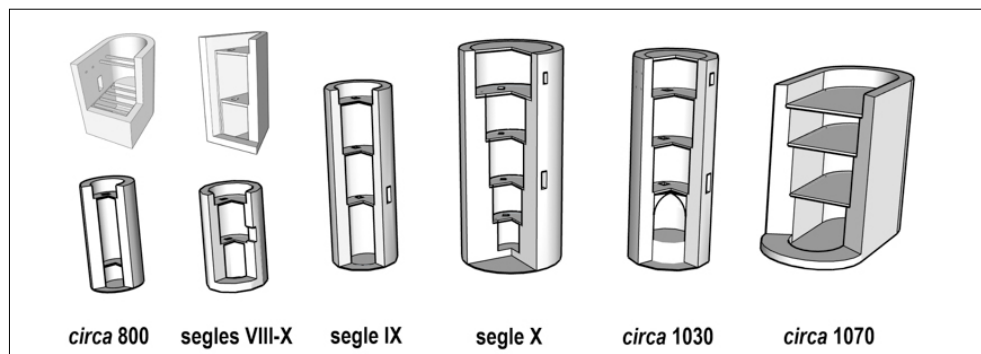

Figura 7. Proposta de seriació dels diversos models d'edificis (Autors).

Taula 1. Dades bàsiques de les restes conservades.

Torre	Forma	Alçada s.n.m.	Diàmetre / mesures	Mur base	Altura
Alsamora	circular	866	6,5	1,8	15
Amargós	circular	851	5,3	?	4
Aramunt	circular	641	10	3	9
Arbul	oval	924	9x5	1,6	7
Bóixols	circular	1.155	?	0,8	3
Castellgermà	en U?	1.098	5,7x?	0,9	?
Castelló Sobirà	circular	996	6,3	1,7	16,8
Claverol	circular	766	4,7	1,4	7
Estorm	circular	852	4,8	1,4	9,2
Ginebrell	circular	678	5	1,5	6,5
Gasol	en U	896	4x6	0,8	4
Hortonedà	circular	1.024	4,7	2	2
Montbrú	circular	579	4,5	1,5	1
Montllobar	circular	1.052	6,4	1,7	7,4
Montllor	circular	1.136	4,5	1,1	2,5
Moror	circular	850	4,3	?	8
Mur	circular	884	8	8	17
Olient	rectangular	1.715	?	?	?
Orrit	rectangular	845	4,1x4,7	1,9 / 2,2	4
Perauba	circular	1.469	4	1,3	9,2
Prullans	circular	633	4,3	1,1	1,5
Puigcercòs	circular	550	5	1,5	13,2
Sant Miquel	circular	1.033	5,5	?	1
Santa Engràcia	circular	1.040	8,2	1,8	3,7
Suterranya	circular	958	6,5	1,5	0,5
Talarn	oblonga	580	12,5x8	1,8	6
Terrassa	circular	639	3,5	1,2	5
Toralla	circular	997	4,7	?	4

En tot cas, arreu predominen les construccions de dimensions reduïdes, normalment associades a una selecció de petits establiments que n'assumiren les tasques de

vigilància i defensa. Altres torres, però, responen clarament a iniciatives de rang superior, tant per les posicions estratègiques que ocupen com per les característiques de les obres. Aquesta dualitat s'observaria des d'un principi, si més no vers la fi del segle VIII i durant el segle següent, quan tot sembla indicar que s'apliquen diversos models de construccions. Així, bé podria ser aleshores quan s'edificaren les torres de planta trapezoïdal d'Orrit i Olient o la triangular de Guàrdia de Noguera, així com la torre de planta en U de Gasol.

Tot i això, les torres de planta circular aviat predominaren arreu, com succeeix en l'entorn de la Conca de Dalt, on cal preveure que primer arrelà el model. A tall d'hipòtesi, és aquí on se situarien els confins dels dominis pallaresos de Buhlül i on la solitària torre de Perauba no trobaria explicació sinó com a defensa andalusina. Vinculades a poblacions preexistents i veritables talaies territorials, les torres de Toralla i Santa Engràcia es documenten molt precoçment i també podrien remuntar-se a l'èfimer domini andalusí, així com les torres de Claverol, Hortonedà i Aramunt podrien ser obres comtals, a tall d'hipòtesi, atès que les posseïren descendents dels comtes.

En la Conca Dellà se segueixen pautes semblants de distribució i aquí predominen les torres petites associades a poblacions, be siguin preexistents o desplaçades aleshores, previsiblement durant el segle IX. Aquí algunes torres són ben estretes i la majoria estan derrocades, amb diversos casos sobre el perímetre de la conca i altres dos en posició central, sobre el flanc meridional del riu de Conques. Aquest conjunt gravita clarament sobre el castell de la població de Llimiana, que hauria adquirit protagonisme durant els conflictes, referida com a ciutat l'any 982 i on residia el jutge Fedacho poc després (Abadal, 1926-50, p. 243, i 1955, doc. 297). Al flanc nord del castell un tram de muralla amb una torre rectangular podria ser obra andalusina, bastida amb aparell quadrat divers de llarg i través, una fàbrica que recorda la que presenten alguns murs del castell d'Àger, que l'anàlisi més acurada situa vers la fi del segle IX o inicis del següent (Fité, Masvidal, 2015, p. 221). Així mateix, en la riba dreta de la Noguera Pallaresa les torres de Puigcercós i d'Estorm resulten del tot singulars i només troben paral·lels en territori andalusí, previsiblement construïdes en temps dels Banū Ḥalaf, la primera, i dels Banū Qasī, la segona.

En obtenir els districtes, la dinastia comtal pallaresa retingué l'obediència de les fortificacions preexistents, tot promovent o emprenent noves obres entre les dues Nogueres, habitualment més robustes que les construccions precedents. Així, potser foren agents comtals qui construïren les torres de la guàrdia de Motllobar, Ginebrell i Arbul-2, entre d'altres casos possibles. Serien els propis comtes, però, qui successivament edificaren les torres d'Aramunt, Mur i el Castelló Sobirà, les últimes dotades de cúpules i coronades per cambres de combat cobertes, com la d'Alsamora.

Les excavacions arqueològiques fins ara principalment s'han ocupat d'algunes torres d'època comtal, entre d'altres on es comprova l'ús continu d'aquests edificis. L'arqueologia, però, disposa de recursos idonis per afrontar els reptes, per tal d'obtenir majors precisions de cada fortificació. Mentrestant, no hi ha dubte que múltiples poblacions col·laboraren activament en la defensa territorial des d'un principi, tot assumint tasques de vigilància en alçada, si més no. També queda clar que el procés d'edificació d'aquest tipus de torres al Pallars Jussà s'inicià molt d'hora i que finalitzà en ple segle XI, un cop vençut l'enemic i allunyada la frontera.

BIBLIOGRAFIA

- Abadal, Ramon d' (1926-50). *Catalunya Carolíngia. II. Els diplomes carolingis a Catalunya*. Institut d'Estudis Catalans.
- Abadal, R. d' (1955). *Catalunya carolíngia. III. Els comtats de Pallars i Ribagorça. III*. Institut d'Estudis Catalans.
- Alegría, W. (2015). Dos exemples de fortificacions dels segles x-xi. La torre de l'homenatge del castell de Mur i la Torre de la presó de Talarn. Dins, *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (p. 647-654). Ajuntament de Barcelona – Acram.
- Alegría, W. i Hidalgo, I. (2015). Els materials ceràmics dels Altimiris i Sant Martí de les Tombetes, dos jaciments tardoantics i altmedievals al Prepirineu de Lleida. Dins, *V Congrés d'Arqueologia medieval i moderna a Catalunya* (p. 1041-1056). Ajuntament de Barcelona – Acram.
- Alòs, C., Camats, A., Monjo, M. i Solanes, E. (2007). Organización territorial y poblamiento rural en torno a Madina Balagi (siglos VIII-XII). Dins Ph. Sénac (coord.), *Villa 2, Villes et campagnes de Tarraconaise et d'al-Andalus (Vie-Xie.) siècle: La transition* (p. 157-182). CNRS – Université Toulouse-Le Mirail.
- Ambrosio, I., Alegría, W. (2020). Sant Martí de les Tombetes: fases d'ocupació, distribució i funcionament de la necròpolis. Dins, *II Jornades d'Arqueologia i Paleontologia del Pirineu i Aran* (p. 146-154). Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.
- Araguas, Ph. (1979). Les Châteaux des marches de Catalogne et Ribagorce (950-110). *Bulletin Monumental*, 137, 205-224.
- Asensio, M.A., Magallón, M^aA. i López, F. (1986). La fortaleza andalusí del Cerro Calvario (La Puebla de Castro, Huesca). Informe de la campaña de excavaciones de 2005. Nuevos datos acerca de la fortaleza andalusí y una propuesta de identificación de la misma. *Saldivie*, 6, 389-409.
- Bach, A. (2002). *Diplomatari de l'Arxiu Diocesà de Solsona (1101-1200)*. Fundació Noguera.
- Ballestín, X. (1999). L'anomenada frontera superior d'al-Andalus: at-tagr al-a'là i la resistència a la instauració de la dawla dels Banū Marwān. Dins M. Barceló (coord.), *Musulmans i Catalunya* (p. 61-76), Empúries.
- Ballestín, X. i Pastor, E. (eds.) (2013). *Lo que vino de Oriente. Horizontes, praxis y dimensión material de los sistemas de dominación fiscal en Al-Andalus (ss. VII-IX)*. Archaeopress (BAR Series).
- Baraut, C. (1981). Els documents dels anys 1010-1035, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 4, 7-186.
- Baraut, C. (1982). Els documents dels anys 1036-1050, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 5, 7-158.
- Baraut, C. (1983). Els documents dels anys 1051-1075, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 6, 7-243.
- Baraut, C. (1984-85). Els documents dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 7, 7-218.

- Baraut, C. (1986-87). Els documents dels anys 1093-1100, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell. *Urgellia*, 8, 7-149.
- Batlle, S. (2016). *Orient. L'evolució d'un territori de la Serra del Boumort (Pallars Jussà) durant els segles X i XI*. Universitat de Barcelona. Treball final de Grau d'Arqueologia.
- Bramon, D. (2000). *De quan érem o no musulmans. Textos del 713 a 1010*. Eumo Editorial.
- Calvera, A. (2008). El Timorell. Estudi de les ceràmiques i del context històric. Dins *Fites en el Temps. Trobades d'estudiosos de les Garrigues* (p. 49-66). Centre d'Estudis de les Garrigues.
- Catalunya Romànica (1993). *Catalunya Romànica. XV. El Pallars Jussà. El Pallars Sobirà*. Enciclopèdia Catalana.
- Catalunya Romànica (1994). *Catalunya Romànica. XVII. La Noguera*. Enciclopèdia Catalana.
- Chesé, R. (2011). *Col·lecció diplomàtica de Sant Pere d'Àger fins 1198*. Fundació Noguera.
- Coy, A. (1906). *Sort y comarca Noguera-Pallaresa*. Imprenta y litografia de la Viuda de José Cunill.
- Cubo, A., Giraldez, P., Menchon, J. i Pancorbo, A.; Vendrell, M. (en prensa). Nuevos datos sobre torres en las fronteras de la Cataluña altomedieval: la llamada línea del Riubregós (Lérida). Dins *VII Congreso de Arqueología Medieval. Sigüenza (Guadalajara): 22-25 de marzo 2023*.
- Granja, F. de la (1966). *La Marca Superior en la obra de al-'Udri*. CSIC, Escuela de Estudios Medievales.
- Esteve, J. i Menchón, J. (coords.) (2020). *Vallfèrosa. Una torre singular en una frontera de temps antics (s. VIII-XI)*. Ajuntament de Torà.
- Feliu, G. i Salrach, J.M^a (dirs.) (1999). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Fundació Noguera.
- Fité, F. (1987). Les torres rodones de guaita en la Catalunya Occidental (s. x-xi). Una hipòtesi sobre el seu origen. Dins F. Español i J. Yarza (coords.), *V Congrés Espanyol d'Història de l'Art* (p. 159-170). Ediciones Marzo 80.
- Fité, F. i Masvidal, C. (2015). Restes subsistents del recinte fortificat del castell d'Àger, d'època andalusina. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 25, 205-223.
- Garcia-Quera, N. (2023). Quan topònims i mapes desfan equívocs: el cas de Sabarís. *Noms. Revista de la Societat d'Onomàstica*, 20, 29-34.
- Giralt, J. (1991). Fortificacions andalusines a la Marca Superior d'Al-Andalus: aproximació a l'estudi de la zona nord del districte de Lleida. Dins, *La Marche Supérieure d'Al-Andalus et l'Occident Chrétien* (p. 67-76). Casa de Velázquez.
- Lorenzo, J. (2010). *La dawla de los Banū Qasī. Origen, auge y caída de una dinastía muladí en la frontera superior de al-Andalus*. CSIC.
- Martí, R., Folch, C. i Gibert, J. (2007). Fars i torres de guaita a Catalunya: sobre la problemàtica dels orígens. *Arqueologia Medieval. Revista catalana d'arqueologia medieval*, 3, 30-43.
- Martí, R., Viladrich, M^aM. (2000). Guissona, origen del bisbat d'Urgell. Dins *La transformació de la Frontera al Segle XI* (p. 37-66). Universitat de Lleida, Pagès.

- Martí, R. i Viladrich, M^aM. (2020). The Round Towers of the Andalusí-Catalan Borders (8th-10th centuries). *Journal of Islamic Archaeology*, 7-2, 157-181. <https://doi.org/10.1558/jia.13425>
- Martín, C. i Larrea, J.J. (2021). *Nouvelles chartes visigothiques du monastère pyrénéen d'Asán*. Ausonius.
- Menchón, J. (2018). Dos torres y un relato histórico en revisión: Santa Perpètua de Gaià (Tarragona) y Vallferosa (Lleida). *Treballs d'Arqueologia*, 22, 107-134. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.81>
- Miquel, F.X. (1945-47). *Liber Feudorum Maior*. CSIC.
- Morros, J. (2019). *Estudi de datació de mostres de fusta integrades als murs del Castell d'Alòs de Balaguer (La Noguera)*. Diputació de Lleida, Servei d'Arquitectura: estudi tècnic inèdit.
- Muntaner, C. (2011). *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Tartareu, 15-31 agost 2011*. Servei d'Arqueologia: memòria arqueològica.
- Ordeig, R. (1993-2001). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Estudis Històrics.
- Ordeig, R. (2020). *Catalunya Carolíngia. VIII. Els comtats d'Urgell, Cerdanya i Berga*. Institut d'Estudis Catalans.
- Puig, I. (1984). *El cartoral de Santa Maria de Lavaix: el monestir durant els segles XI-XIII*. Societat Cultural Urgel·litana.
- Puig, I. (1991). *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*. Institut d'Estudis Catalans.
- Riu, M. (1987). L'aportació de l'arqueologia a l'estudi de la formació i expansió del feudalisme català. Dins J. Portella (ed.), *Estudi general*, 5-6. *La formació i expansió del feudalisme català* (p. 27-45). Col·legi Universitari de Girona.
- Sancho, M. (dir.) (2009). *Mur: la història d'un castell feudal a la llum de la recerca històrico-arqueològica*. Garsineu Edicions.
- Sancho, M. (2010). Els Altimiris. Dins Ph. Sénac (ed.). *Villa 3. Histoire et archéologie des Sociétés de la Vallée de l'Èbre (VIIè-XIè siècles)* (p. 67-90). CNRS - Université Toulouse II-Le Mirail.
- Sancho, M. (2018). Apunts per una arqueologia dels castells i fortificacions prefeudals a l'Alt Pirineu (Urgell, Pallars i Ribagorça), segles VI-X. *Treballs d'Arqueologia*, 22, 5-28. <https://doi.org/10.5565/rev/tda.79>
- Sancho, M. (2019). Evidencias arqueológicas de un monasterio de los siglos VI-VII en el Prepirineo catalán: Santa Cecilia de Els Altimiris. Dins D. Le Blévec (ed.), *Monastères et couvents de montagne : circulation, réseaux, influences au Moyen Âge*. Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques. <https://doi.org/10.4000/books.cths.4893>
- Suñé, J. (2024). Grandeza y miseria de las aceifas cordobesas: la algazú del año 1003 y otros ejemplos. Dins J. Albarrán (coord.), *Al-Andalus y la guerra* (p. 125-146). Ediciones La Ergástula.

- Tomás, G. (2012). *La organización del territorio y las dinámicas sociales en Ribagorza durante la gran expansión medieval (1000-1300)*. Universidad de Zaragoza: tesis doctoral.
- Tomás-Faci, G. i Martín-Iglesias, J.C. (2017). Cuatro documentos inéditos del monasterio visigodo de Sant Martín de Asán. *Mittellateinisches Jahrbuch*, 52-2, 261-286.